

Heterogén analógiás források: az *sz-d(z)*-váltó igék esete

absztrakt

Rebrus Péter – Kálmán László – Törkenczy Miklós

Egy analógián alapuló leírásban a nyelvi mintázatokat úgy írjuk le, hogy más osztályokhoz való hasonlóságukra hivatkozunk. Ezért központi szerepet játszanak azok az osztályok, amelyekhez hasonlítjuk őket, vagyis az **analógiás források**. A felszín-orientált elméletekben ezek az analógiás források hatást fejtenek ki az **analógiás célpontokra**: váltakozások (pl. allomorfia) esetén az egyik alakváltozathoz mint célpontoz asszociált források az egyik allomorfot, a másikkal asszociált források a másik allomorfot (vagy annak valamilyen releváns tulajdonságát) tartalmazzák. **Variáció** esetén (azaz amikor egy paradigmátikus meghatározott nyelvi elem mindkét allomorffal megjelenhet) tipikusan két vagy több különböző analógiás forrás fejt ki azonos mértékű, de ellentétes hatást egyazon célpontoz (l. erről Rebrus–Törkenczy 2005, Kálmán et al. megjelölés előtt). Például az *ikes* hangkivető igék ún. kvázianalitikus alakjainál a töben megfigyelhető **rendszeres fakultatívitás** (*fürd-enek%füröd-nek*) megjelenése magyarázható más, morfoszintaktikailag vagy morfofonológiailag meghatározott alakokra való hivatkozással (*fürd-ik – füröd-het*), amelyek csak ennél a töosztálynál tartalmazznak különböző tőalternánst (vö. pl. *söpör – söpör-het*; részletesen l. Rebrus 2000, Rebrus–Törkenczy 2005).

Megfigyelések szerint az analógiás hatás szükséges feltétele a forrás és a célpont hasonlósága mellett az, hogy az analógiás forrásnak mint osztálynak az összesített előfordulási gyakorisága szignifikánsan nagyobb legyen az analógiás célponténál. Ennek valószínű magyarázata az, hogy ha a célpont előfordulási gyakorisága alacsony, akkor a beszélők emlékezetében nem élnek élesen a pontos alakjukra, használatukra stb. vonatkozó emlékek, a hozzájuk hasonló sokkal gyakoribbakról azonban erősebb, pregnánsabb tapasztalatokkal rendelkeznek, ezért fordulnak hozzájuk segítségért.

Az ***sz-d*** (és az ***sz-z***) **váltakozást** mutató igék esete a fent említett hangkivető igékéhez (pl. *fürdik*) részben hasonló: itt is variációt figyelhetünk meg bizonyos toldalékos alakokban, és itt is egy **-VC-** szekvencia váltakozik egy **-CC-** szekvenciával, de ebben az esetben a magánhangzó utáni mássalhangzó is váltakozik, pl. *mosakodnak%mosakszanak* (l. Törkenczy 2001). Ennek a váltakozásnak itt is szigorú korlátot szab a fonotaktika, és a fonológiai alakból itt sem állapítható meg, hogy az adott ige váltakozik-e vagy sem. Emellett azonban számos különbséggel kell számolnunk, ezek többek között: (i) **variáció az ún. alapalakban** (a leggyakoribb alakban) és a többi szintetikus alakban is (pl. *mosakodik%mosakszik, mosakodom%mosakszom*); (ii) az ***sz-tő*** megjelenése **morfoszintaktikailag korlátozott**: kizárólag szám/személyjelölők előtt (azaz jelen idejű kijelentő módú nem-modális alakban) lehetséges (pl. **mosakszana, *mosakszó*); és (iii) az ***sz-tő*** (és így a ***d-tő***) **aránya graduálisan** változik: vannak a jelen idő kijelentő módban szinte kizárólag ***sz-tövet*** tartalmazók (pl. *alszik, fekszik, nyugszik*), és vannak az ***sz-tövet*** ritkán (vagy sohasem) tartalmazók (pl. *vonakodik, tanakodik*), és a két véglet között szinte bármilyen arány előfordul.

A fenti különbségeknek következményeik vannak a feltételezett analógiás forrásokra is: az általunk vizsgált adatok három szembeeszkő szabályszerűséget mutatnak.

Az első az, hogy az **ingadozás mértéke** szinte teljesen együtt halad az illető tövek alakjainak **gyakoriságával**: minél ritkább egy igető, annál nagyobb az ingadozás esélye, ha egyébként formailag abba a csoportba tartozik, amelyben lehetséges az ingadozás. Ez a jelenség egybecseng azzal, hogy az analógiás hatások annál erősebben érvényesülhetnek, minél kisebb a célpont gyakorisága a forráséhoz képest, és ez az egymásnak ellentmondó, variációt okozó forrásokra is érvényes.

A másik jellegzetesség az analógiás **források heterogenitása**: az egyik analógiás forrás, az alakjaikban döntően sz-t tartalmazó igék osztálya kevés tövet tartalmaz, de azok nagyon gyakoriak (pl. *alszik, fekszik, nyugszik*), míg a másik forrásra, az sz-szel nem váltakozó d-t tartalmazó tövekre a nagy típusgyakoriság (sok tö), de egyenként alacsony előfordulási gyakoriság jellemző (pl. *vonakodik, vélekedik*). Úgy tűnik tehát, hogy az összes előfordulási gyakoriság számít, akár kevés gyakori alakból, akár sok ritkább alakból adódik össze.

A harmadik jelenség, hogy **a variáció mértéke függ a toldalékosztálytól**: a kvázianalitkus alakokban szisztematikusan mindig ritkább az -sz-es alak, mint a többi alakban (vagyis a szintetikusokban). Például a *mosakszik, mosakszom* stb. aránya nagyobb a *mosakszanak, mosakszotok* stb. arányánál. E jelenség oka lehet a hangkivetők esetében feltételezett kettős analógiás hatás, de elképzelhető más fonológiai magyarázat is (pl. a szótagszám minimalizálása).

A fentiekén kívül egyéb további lehetséges kapcsolatokat is meg kívánunk vizsgálni: vajon a variáció aránya függ-e további szemantikai, morfológiai és morfofonológiai tulajdonságoktól. A következő kérdések merülhetnek fel ezzel kapcsolatban: összefügg-e az igék **medialitásának** mértéke és az sz-tövek aránya; van-e kapcsolat az igetövek felépítésének **átlátszósága** és a variáció között; illetve az sz-tövek nagyobb aránya együtt áll-e azzal, hogy az adott tőnek van-e **más tőváltozata** (ilyen a v-tő: pl. *cselekyő*). Ha léteznek is ilyen összefüggések, akkor ezek biztosan statisztikaiak, és magyarázatukra valamilyen sztochasztikus alapon működő (pl. analógiás) elmélet lehet alkalmas.

Hivatkozások

- Kálmán László – Rebrus Péter – Törkenczy Miklós [megj előtt] Possible and impossible variation. In: Kiefer – Ladányi – Siptár (szerk.) *Current Issues in Morphological Theory*. Amsterdam: John Benjamins.
- Rebrus Péter [2000] Morfofonológiai jelenségek. In: Kiefer (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 763-947.
- Rebrus Péter – Törkenczy Miklós [2005] Uniformity and Contrast in the Hungarian Verbal Paradigm. In: Downing – Hall – Raffelsiefen (szerk.) *Paradigms in Phonological Theory*. Oxford: Oxford U. P. 262–295.
- Törkenczy Miklós [2001] Burkolt defektivitás a magyarban: a -Cszik-félék. A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei, Szeged, 29 September 2001.